

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра теорії та методик дошкільної освіти

Дипломна робота магістра

з теми: **«ШЛЯХИ ВИХОВАННЯ САМОСТІЙНОСТІ У ДІТЕЙ СТАРШОГО
ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В УМОВАХ ЗАКЛАДУ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ»**

Виконала: студентка 2 курсу,
групи DO1-M21z,
спеціальності 012 Дошкільна освіта
за освітньо-професійною програмою
Дошкільна освіта
(заочна форма навчання)
Мукомела Жанна Іванівна

Керівник: **Бабюк Т. Й.**,
кандидат педагогічних наук,
доцент

Рецензент: **Бахмат Н. В.**,
доктор педагогічних наук,
професор

Кам'янець-Подільський – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИХОВАННЯ САМОСТІЙНОСТІ У ДІТЕЙ ВІКОМ 5-7 РОКІВ.....	6
1.1. Самостійність як інтегральна характеристика активності особистості	6
1.2. Динаміка змін у розвитку самостійності впродовж дошкільного дитинства.....	13
1.3. Вивчення особливостей прояву самостійності дітьми віком 5-7 років.....	22
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ТА МЕТОДІВ ВИХОВАННЯ САМОСТІЙНОСТІ У ДІТЕЙ ВІКОМ 5-7 РОКІВ	34
2.1. Обґрунтування організаційно-педагогічних умов оптимізації виховного процесу.....	34
2.2. Методика формувального експерименту.....	48
2.3. Оцінка ефективності результатів виховання самостійності у дітей віком 5-7 років	60
ВИСНОВКИ.....	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	72
ДОДАТКИ.....	78

ВСТУП

Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що виховання самостійності підростаючого покоління належить до першочергових завдань держави в галузі освіти, починаючи з першої, дошкільної ланки. Вже з перших років життя дитини мають створюватись умови для становлення активної, творчої, самостійної особистості, здатної здійснювати власні вибори, покладати на себе відповідальність, приймати значущі рішення, визначати шлях свого розвитку.

Виховання самостійності в дітей дошкільного віку – складний і багатогранний процес, який потребує цілеспрямованої роботи. Її успішність залежить від усвідомлення дорослими (педагогами, батьками) важливості виховання означеної якості з дошкільного дитинства, знання шляхів її розвитку та умов, що сприяють становленню самостійності дитини. Слід зауважити, що самостійність дитини розвивається поступово, і значною мірою залежить від умов виховання. При цьому одним з ключових етапів її формування виступає період розвитку дитини 5-7 років, що актуалізує наукові пошуки у вивченні проблеми виховання самостійності в дітей саме цього віку.

Проблема розвитку самостійності особистості розкривається в дослідженнях філософів (Г. Гегеля, Г. Сковороди та ін.), психологів (Л. Виготського, О. Кононко, В. Котирло, С. Рубінштейна та ін.) і педагогів (Є. Водовозової, М. Монтесорі, С. Русової, Є. Тихєєвої та ін.).

З огляду на те, що витoki самостійності знаходяться в ранньому онтогенезі, психолого-педагогічні дослідження О. Кононко, В. Маршицької, М. Савченко, М. Сілаєва присвячені розкриттю особливостей виховання самостійності в дошкільному віці. Указані фахівці відзначають вплив умов виховання та навчання на становлення самостійності дітей, указують на роль дорослого в цьому процесі та значення різних видів діяльності.

Таким чином, до сьогодні недостатньо дослідженими залишаються

особливості прояву самостійності дітьми старшого дошкільного віку у різних видах та умовах організації діяльності; оптимальні організаційно-педагогічні умови та методи виховання самостійності у дітей дошкільного віку в різних соціальних інститутах, що й зумовило вибір теми магістерської роботи:

«Шляхи виховання самостійності у дітей старшого дошкільного віку в умовах закладу дошкільної освіти».

Об'єкт дослідження: процес виховання у дітей старшого дошкільного віку самостійності в дошкільному закладі та сім'ї.

Предмет дослідження: організаційно-педагогічні умови та методи виховання самостійності дітей старшого дошкільного віку у різних видах та умовах діяльності.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити організаційно-педагогічні умови та методи виховання самостійності у дітей старшого дошкільного віку.

Мета дослідження зумовили необхідність вирішення наступних **завдань:**

1. Визначити критерії, показники та компоненти самостійності, визначити рівні їх сформованості у старших дошкільників.

2. Схарактеризувати специфіку прояву самостійності дітьми у пізнавальній, предметно-практичній та комунікативній діяльності.

3. Встановити вплив особливостей виховання в сім'ї та закладі дошкільної освіти на розвиток самостійності старших дошкільників.

4. Розробити, теоретично обґрунтувати організаційно-педагогічні умови та методи виховання самостійності у дітей старшого дошкільного віку та експериментально перевірити їх ефективність.

Для реалізації окреслених завдань дослідження використано комплекс **методів:**

теоретичні: аналіз філософської, педагогічної, психологічної літератури, нормативно-правової документації, навчальних програм, науково-методичних розробок з метою визначення стану розробки проблеми

виховання самостійності дітей дошкільного віку та теоретичного обґрунтування організаційно-педагогічних умов оптимізації цього процесу;

емпіричні: діагностичні (спостереження, бесіди, моделювання проблемних ситуацій, аналіз продуктів діяльності, анкетування); педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний), впровадження у практику визначених організаційно-педагогічних умов, форм і методів (контрольний етап) та експериментальної перевірки ефективності виховного процесу;

статистичні: методи статистичної обробки результатів педагогічного експерименту для підтвердження достовірності гіпотези дослідження.

Практичне значення полягає в: розробці й апробації методики виховання самостійності у дітей старшого дошкільного віку; розробці методичних рекомендацій педагогам з виховання самостійності дітей старшого дошкільного віку. Матеріали дослідницько-експериментальної роботи можуть бути використані педагогами закладів дошкільної та початкової освіти для діагностування рівнів правової вихованості дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку, а також з метою педагогічної просвіти батьків, надання їм допомоги у правовому вихованні дітей.

Базою дослідження був Кам'янець-Подільський заклад дошкільної освіти №21 «Золота рибка» Хмельницької області.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дослідження обговорено на конференціях різних рівнів.

Публікації. Основні результати дослідження викладено в 2 наукових публікаціях.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Основний текст викладено на 71 сторінці.

ВИСНОВКИ

Результати теоретичного й експериментального дослідження засвідчили досягнення мети, вирішення поставлених завдань і дали підстави сформулювати такі *висновки*:

1. На основі аналізу філософських, психолого-педагогічних джерел з проблеми виховання самостійності у дітей віком 5-7 років з'ясовано стан досліджуваної проблеми, визначено сутність поняття «самостійність дитини віком 5-7 років», яке кваліфікується як якість особистості і прояв активності, що характеризується усвідомленим і відповідальним ставленням до вчинків і дій, виявляється в наполегливості, ініціативності, критичності, прагненні діяти без сторонньої допомоги, зверненні за нею лише в разі потреби. Установлено, що самостійність дитини старшого дошкільного віку проявляється в пізнавальній, емоційно-ціннісній та діяльнісній сферах і має статеві особливості її вияву. Відповідно уточнено змістову структуру самостійності дитини 5-7 років.

2. Розроблено методику вивчення особливостей прояву самостійності дошкільниками, яка базується на трьох критеріях вихованості самостійності старших дошкільників (незалежність від зовнішньої допомоги, творча ініціатива, баланс критичності й самокритичності) та їх показниках і містить комплекс діагностичних методів (спостереження, бесіди, проєктивні методики, ігрові методи) до кожного з компонентів самостійності. Визначено й схарактеризовано чотири рівні сформованості компонентів самостійності у старших дошкільників: високий, оптимальний, середній, низький. Аналіз результатів констатувального експерименту засвідчив, що більшість респондентів знаходяться на середньому і низькому рівнях сформованості компонентів самостійності.

3. Визначено особливості впливу сімейного та суспільного виховання на самостійність дітей 5-7 років. Установлено, що інтерес дорослих до проблеми самостійності, усвідомлення її значущості та компетентність у її

вихованні позитивно впливають на розвиток цієї якості у старших дошкільників. Байдуже ставлення батьків і педагогів до вказаної проблеми здебільшого продукують безініціативність та залежність дитини від дорослих.

4. Розроблено й теоретично обґрунтовано організаційно-педагогічні умови виховання самостійності у дітей віком 5-7 років, до яких віднесено: збагачення знань дітей про самостійність, розуміння її значущості та ролі в житті людини, усвідомлення власної самостійності та уявлення про шляхи її розвитку; систематичне вправлення дошкільників у самостійному плануванні, виконанні, саморегуляції та оцінюванні своїх дій, досягнень та прорахунків, в обґрунтуванні суджень та розвитку критичності; упровадження диференційованого підходу до виховання самостійності дітей віком 5-7 років; удосконалення теоретико-методичної підготовки вихователів закладів дошкільної освіти та просвіта батьків з виховання самостійності у дітей віком 5-7 років. До кожної з визначених умов підібрано комплекс методів, які спрямовувались на: розвивально-виховну роботу з дітьми (пізнавально-мотивуючі бесіди, обговорення художніх творів та відеоматеріалів, казкотерапія, моделювання проблемних ситуацій, загальні та диференційовані за статтю вправи, ігри, завдання); консультативно-методичну роботу з педагогами; інформаційно-просвітницьку роботу з батьками (консультації, виховні години, творчі завдання, тематичні буклети, інформаційні стенди).

5. Здійснено експериментальну перевірку розроблених організаційно-педагогічних умов та методів виховання самостійності у дітей віком 5-7 років. Поетапне упровадження вказаної методики шляхом застосування сукупності спеціально дібраних і розроблених форм, методів і засобів сприяло досягненню результату експериментальної роботи – підвищення рівня сформованості компонентів самостійності дітей віком 5-7 років. Це засвідчують дані контрольного зрізу щодо розподілу дітей за рівнями сформованості компонентів самостійності: високий (31% – ЕГ, 21% – КГ); оптимальний (40% – ЕГ, 21% – КГ); середній (18% – ЕГ, 33% – КГ); низький

(9% – ЕГ, 23% – КГ). Диференційований підхід до виховання самостійності представників різної статі сприяв також позитивним змінам у типових для хлопчиків і дівчаток моделях негативної поведінки чи проявів самостійності. Якісні зміни відбулися в типах ставлення педагогів та батьків до проблеми виховання самостійності старшого дошкільника. Порівняльний аналіз рівнів сформованості компонентів самостійності дітей за визначеними критеріями до початку експерименту та після його завершення засвідчив статистично значущі відмінності в експериментальній і контрольній групах, що підтверджує ефективність розроблених організаційно-педагогічних умов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К. А. Проблема определения субъекта в психологии. Субъект действия, взаимодействия, познания (Психологические философские, социокультурные аспекты). Москва; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2001. С. 36-52.
2. Агіляр А. О. Туклер В. В. Ініціативність дитини дошкільного віку як психолого-педагогічна проблема сучасності. Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки: матеріали VI щорічної Всеукр. наук.-практ. конф., 21 квіт., 2016 р. С. 77-84.
3. Базовий компонент дошкільної освіти України. Наук. кер.: А. М. Богущ. Київ: Видавництво, 2012. 26 с.
4. Базовий компонент дошкільної освіти (Державний стандарт дошкільної освіти): затв. Наказом МОН України від 12.01.2021, № 33. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/12.01/Pro_novu_redaktsiyu%20Bazovoho%20komponenta%20doshkilnoyi%20osvity.pdf/
5. Біла І. М. Розвиток пізнавальної діяльності дошкільників. Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В. С., 2009. 120 с.
6. Богущ А. М., Гавриш Н. В., Котик Т. М. Методика організації художньо-мовленнєвої діяльності дітей у дошкільних навчальних закладах: підручник для студ. ВНЗ факультетів дошк. освіти. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2010. 304 с.
7. Богущ А. М., Грама Н. Г., Лучан Н. І. Розвиток особистості дитини дошкільного віку у різних видах діяльності. Одеса: Вид. Букаєв В. В., 2013. 236 с.
8. Быховец Г. В. Воспитание самостоятельности и активности у детей 5-7 лет в условиях учреждения школа-детский сад: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01. Москва, 1993. 20 с.
9. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. / За ред. О. В. Скрипченко, Л. В. Долинської, З. В. Огороднійчук та ін. Київ: Просвіта.

2012. 416 с.

10. Виховуємо базові якості особистості старшого дошкільника в умовах ДНЗ: метод. посіб. Г. Беленька, Н. Гавриш, С. Васильєва, В. Маршицька, С. Нечай, Г. Орлова, О. Остряньська, О. Полякова, В. Рагозіна, О. Рейпольська, Н. Шкляр; заг. ред. Н. Гавриш. Харків: Мадрид, 2015. 220 с.

11. Водовозова Е. Умственное и нравственное воспитание детей от первого проявления сознания до школьного возраста. Кн. для воспитателей. 7-е изд., перер. и доп. Санкт-Петербург, 1913. 365 с.

12. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. Москва: Просвещение, 1991. 93 с.

13. Выготский Л. С. Вопросы детской психологии. Москва: Изд-во Юрайт, 2019. 160 с.

14. Выготский Л. С. Кризис трех лет / Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 4. Детская психология / Под ред. Д. Б. Эльконина. Москва: Педагогика, 1984. С. 368-375.

15. Гогоберидзе А. Г., Солнцева О. В. Дошкольная педагогика с основами методик обучения и воспитания. Санкт-Петербург: Питер, 2013. 464 с.

16. Гуріна З. В. Розвиток самостійності як базової характеристики підростаючої особистості дитини. Проблеми сучасної психології. 2010. Вип. 9. С. 65-74.

17. Діти і соціум: особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку / Богуш А. М., Варяниця Л. О., Гавриш Н. В. та ін.]; наук. ред. А. М. Богуш; за заг. ред. Н. В. Гавриш. Луганськ: Альма-матер, 2006. 368 с.

18. Дитина у сучасному соціопросторі: навч. посіб. / Т. О. Піроженко, С. О. Ладивір, К. В. Карасьова та ін.; за ред. Т. О. Піроженко. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. 272 с.

19. Дошкільна лінгводидактика: Теорія і методика навчання дітей рідної мови в дошкільних навчальних закладах: підручник, др. вид., доп. / за

ред. А. М. Богуш. Київ: Видавничий Дім „Слово”, 2011. 704 с.

20. Дудник Н. Виховання самостійності у дітей дошкільного віку. Гірська школа українських Карпат. 2018. № 19. С. 118-122.
21. Коменский Я. А., Локк Д., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци И. Педагогическое наследие. Сост. В. М. Кларин, А. Н. Джуринский. Москва: Педагогика, 1989. 416 с.
22. Коменский Я. А. Материнская школа или о заботливом воспитании юношества в первые шесть лет. В кн.: Я. А. Коменский. Учитель учителей. Избранное. Москва: Карапуз, 2008. 288 с.
23. Кононко Е. Л. Формирование самостоятельности дошкольников в семье и детском саду: дис...канд. психол. наук: 19.00.07. Киев, 1978. 167 с.
24. Кононко О. Л. Ціннісне самоставлення як складова життєвої компетентності дошкільника: Педагогічна і психологічна науки в Україні. Т. I.: Теорія та історія педагогіки. Львів: Наукова думка. 2007.
25. Кононко О. Л. Я – сам. Київ: Радянська школа, 1983. 96 с.
26. Коментар до Базового компоненту дошкільної освіти в Україні: наук.-метод. посіб. / Наук. ред. О. Л. Кононко. Київ: Ред. журн. «Дошкільне виховання», 2003. 243 с.
27. Косенко Ю. М. Взаємодія вихователів і батьків у забезпеченні соціально-особистісного розвитку дитини дошкільного віку. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. 2013. Вип. 46. С. 199-204.
28. Крутій К. Освітній простір дошкільного навчального закладу. Запоріжжя, 2009. 317 с.
29. Кулачківська С. Є., Ладивір С. О. Я – дошкільник (вікові та індивідуальні аспекти психічного розвитку). Київ: Нора-прінт, 1996. 108 с.
30. Лисина М. И. Общение детей со взрослыми и сверстниками: общее и различное. В сб.: Исследования по проблемам возрастной и педагогической психологии. Москва, 1980. С. 3-32.
31. Лісовець О. Умови створення розвивального середовища для виховання самостійності у дітей різної статі. Сучасні стратегії гендерної освіти в умовах євроінтеграції: зб. матеріалів Міжн. наук.-практ. конф., 10-11 вер. 2020 р.; за заг. ред. В. П. Кравця, О. М. Кікінежді. Тернопіль: ТНПУ ім.

В. Гнатюка, 2020. 288 с. С. 239-241.

32. Люблинская А. А. Детская психология. Москва: Просвещение, 1971. 415 с.
33. Марусинець М. Розвиток пізнавальної активності: ПСИХОЛОГІЧНІ умови та дидактичні засоби. Дошкільне виховання. 1999. №12. С. 7-9.
34. Монтессори М. Помогите мне сделать это самому. / Сост., вступ. ст. М. В. Богуславский, Г. Б. Корнетов. Москва: Издат. дом «Карпуз», 2000. 272 с.
35. Мухина В. Возрастная психология. Феноменология развития: учебник для студ. высш. учеб. заведений. 10-е изд., перераб. и доп. Москва: Изд. центр «Академия», 2006. 608 с.
36. Паніна В. В. Проблема виховання самостійності в теорії і практиці дошкільної освіти. Вісник Глухівського держ. пед. ун-ту. Серія: Педагогічні науки. Глухів, 2010. Вип. 16. С. 70-74.
37. Підласий І. П. Діагностика та експертиза педагогічних проєктів: навч. посіб. Київ: Україна, 1998. 343 с.
38. Писарчук О. Т. Особливості формування предметно-розвивального середовища дошкільного навчального закладу. Наукові записки. Серія: педагогіка. 2014. № 4.
39. Порембская Л. А. Бытовой труд как средство воспитания самостоятельности детей дошкольного возраста: автореф. дис. . канд. пед. наук: 13.00.01. Ленингр. гос. [пед.] ин-т им. А. И. Герцена. Ленинград, 1953. 23 с.
40. Програма розвитку дитини дошкільного віку «Українське дошкілля» / О. І. Білан, Л. М. Возна, О. Л. Максименко та ін. Тернопіль: Мандрівець, 2012. 264 с.
41. Резніченко І. Створення розвивального простору у групових приміщеннях дошкільного закладу. Практика управління дошкільним закладом. 2011. № 1. С. 27-40.
42. Рейпольська О. Д. Особливості виховання ціннісного самоставлення у старших дошкільників та їх уявлень про самих себе. Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. 2014. № 3. С. 75-79.

43. Розлуцька Г. М. Взаємодія соціальних інститутів у вихованні дітей: навч.-метод. посіб. / Держ. ВНЗ «Ужгород. нац. ун-т». Ужгород: Говерла, 2018. 114 с.
44. Русова С. Теорія і практика дошкільного виховання. Прага: Український громадський видавничий фонд, 1924. 124 с.
45. Савченко М. В. Виховання самостійності у дітей старшого дошкільного віку в ігровій діяльності: дис... канд. пед. наук: 13.00.08. Держ. вищ. навч. закл. «Донбас. держ. пед. ун-т». Слов'янськ, 2014. 243 с.
46. Савченко М. В. Вплив ігрової діяльності на виховання самостійності в дітей дошкільного віку. Наука і освіта. 2011. № 4. С. 358-361.
47. Салабай О. Педагогічні умови розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку. Вісник Інституту розвитку дитини (додаток): методичні та практичні матеріали. 2013. Вип. 4. С. 1-9.
48. Сероштан О. Усвідомлена свобода як чинник виховання самостійності. Вихователь-методист дошкільного закладу: Щомісячний спеціалізований журнал. Київ: ТОВ «Міжнародний центр фінансово-економічного розвитку – Україна», 2009. № 9. 2014. С. 48-51.
49. Словник української мови: в 11 т. / редкол.: І. К. Білодід та ін.; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наук. думка, 1970-1980. Т. 9. 1978. 920 с.
50. Соціалізація дітей старшого дошкільного віку в умовах ДНЗ: монографія / Н. Гавриш, О. Рейпольська та ін.; за заг. ред. О. Рейпольської. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2018. 280 с.
51. Соціально-моральне виховання дошкільника: навч.-метод. посіб. для студ. пед. спец. / Укл.: О. Л. Кононко, Н. П. Пихтіна, С. І. Матвієнко, А. М. Аніщук, Л. В. Бобро, О. В. Лісовець; за заг. ред. О. Л. Кононко. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2020. 415 с.
52. Стаєнна О. Квест-технологія: гра, пошук, дослідження. Дошкільне виховання. 2019. № 7. С. 3-6.
53. Тельных Д. В. Предметно-развивающая среда как средство формирования самостоятельности у детей дошкольного возраста. URL: http://sad12.cherobr.ru/files/statya_telnah.pdf/

54. Тельнюк И. В. Индивидуально-дифференцированный подход к организации самостоятельной деятельности девочек и мальчиков 5-6 лет в условиях детского сада: дис... канд. пед. наук: 13.00.07. Санкт-Петербург, 1999. 188 с.
55. Тихеева Е. И. Современный детский сад, его значение и оборудование. Санкт-Петербург, 1914.
56. Удіна О. М. Виховання самостійності дошкільників в образотворчій діяльності (на матеріалі аплікації): автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.08. Київ, 2008. 25 с.
57. Удіна О. М. Проблема виховання самостійності дітей дошкільного віку: теоретичний аспект. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць. Вип 6. Кн. 1. Київ-Житомир, ЖДУ, 2004. С. 145-151.
58. Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения: в 2-х т. / под ред. В. Я. Струминского. Москва, 1953. Т. 1. 638 с.
59. Формування базових якостей особистості дітей старшого дошкільного віку в ДНЗ: монографія / Г. Беленька, С. Васильєва, Н. Гавриш, В. Маршицька, С. Нечай, О. Остряньська, О. Полякова, В. Рагозіна, О. Рейпольська, Н. Шкляр; за заг. ред. О. Рейпольської. Харків: «Друкарня Мадрид», 2015. 330 с.
60. Фребель Ф. Воспитание человека. История дошкольной зарубежной педагогики: хрестоматия / сост. Н. Б. Мчелидзе, А. А. Лебеденко, Е. А. Гребенщикова. Москва: Просвещение, 1974. С. 204-207.
61. Щербакова Е. И. О некоторых особенностях познавательной активности в процессе обучения математике. Дошкольное воспитание. 1983. № 9. С. 42-45.
62. Я у Світі. Програма розвитку дитини від народження до шести років / О. П. Аксьонова, А. М. Аніщук, Л. В. Артемова та ін.; наук. кер. О. Л. Кононко. Київ: ТОВ «МЦФЕР-Україна», 2019. 488 с.